

De ‘Indische jeugd’ vernederlandsen: taal, jeugd en koloniale scheidslijnen in Batavia, 1778–1786

Alexander van der Meer

In 1783 werd in Batavia een schoolreglement gepubliceerd waarin werd vastgelegd dat schoolmeesters ‘der Nederlandsche taal kundig’ moesten zijn, zodat zij daarin onderwijs konden geven.¹ Schoolkinderen moesten voortaan Nederlands leren, en zelfs tijdens de speeltijd dienden schoolmeesters erop toe te zien welke taal werd gesproken, op straffe van verlies van speeltijd.² In dezelfde hervormingsgolf verscheen het *Kort begrip der grondwaarbeeden van den christelyken godsdienst* (1778), geschreven in het Nederlands door predikant Theodorus Vermeer (?-1799), welke expliciet ‘tot gebruik der Indische jeugd’ was opgesteld.³ Samen met plannen om lokale leermeesters Nederlands te leren, kinderen ‘s zondags de Nederlandstalige preek te laten bijwonen, schoolprijzen uit te reiken en nieuwe woordenboeken en Nederlandstalige schoolboekjes te vervaardigen, vormden deze maatregelen een opvallend laat-achttiende-eeuws offensief om schooljeugd in Batavia te ‘vernederlandsen’.

Over de taalpolitiek onder de VOC is al het nodige onderzoek verricht. Zo heeft de taalhistoricus Kees Groeneboer laten zien hoe het Nederlands gedurende de VOC-periode nauwelijks voet aan de grond kreeg tussen het Portugees en Maleis.⁴ Andere studies, als die van historicus Ben

¹ Alexander van der Meer is docent aan de Universiteit Leiden. Dit artikel is gebaseerd op zijn proefschrift *Colonial Calvinism. Colonial Ideologies of Dutch Clergymen in Batavia, ca. 1700-1850* (Universiteit Leiden 2025). Een deel van de context rond het laat-achttiende-eeuwse taalbeleid in Batavia is eerder behandeld in: A. van der Meer, ‘Oude elites, verlichte netwerken, vrome kennis. Nederlands als beschavingsmiddel in Batavia, 1775-1785’ in: L. Roosman e.a. ed., *50 jaar studie Nederlands in Indonesië* (Depok 2022) 317-334.

² Jacob Cornelis Matthieu Radermacher, *Proeve tot de opvoeding van een jongman van geboorte* (s.l. 1783) ongenummerd, schoolreglement hoofdstuk 1 § I, byvoegsel tot het schoolreglement § VIII.

³ Theodorus Vermeer, *Kort begrip der grondwaarbeeden van den christelyken godsdienst, op last van 't erwaarde collegie van curatoren en scholarchen der stad Batavia, tot gebruik der Indische jeugd opgesteld* (Batavia 1778).

⁴ K. Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië, 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993).

Koolen, hebben kerkelijk onderwijs in de koloniën belicht.⁵ Daarop voortbordurend zal dit onderzoek zich richten op het uitdiepen van een specifieke episode in die geschiedenis – de jaren 1778 tot 1786 – en de vraag hoe en waarom kerkelijke en bestuurlijke elites via scholing, catechese (kerkelijk godsdienstonderwijs) en disciplineren probeerden van de ‘Indische jeugd’ een ‘vernederlandste’ protestantse jeugd te maken.

Daarbij verdient de aanduiding ‘Indische jeugd’ bijzondere aandacht. Vermeers catechismus was expliciet ‘tot gebruik der Indische jeugd’ opgesteld, maar wie bedoelde hij daar eigenlijk mee, en op welke kinderen richtte dit project van ‘vernederlandsing’ zich? Ging het om kinderen van Europeanen, om kinderen uit gemengde huishoudens, of ook om kinderen van lokale groepen als Javanen en Chinezen? In het laatste deel van dit artikel wordt daarom gekeken naar de wijze waarop via dit taalbeleid koloniale scheidslijnen in het laat-achttiende-eeuwse Batavia werden getrokken en betwist.

Daarmee sluit dit artikel aan bij de bestaande historiografie over de koloniale sociale hiërarchie van Batavia en over de vraag wie er als ‘Europees’ of ‘Nederlands’ gold. Jean Gelman Taylor liet zien dat Europeanen en Aziaten in Batavia versmolten tot een Indische cultuur, welke zij als ‘mestizo’ of gemengd aanduidde. Aziatische vrouwen speelden daarbij een sleutelrol in de overdracht van taal en gewoonten.⁶ Ulbe Bosma en Remco Raben hebben benadrukt dat deze ‘Indische wereld’ niet eenvoudig als koloniaal of ‘mesties’ kan worden begrepen, maar werd gevormd door lokaal gewortelde families en netwerken waarin afkomst, juridische status, klasse, cultuur en huidskleur samen bepaalden wie als ‘Nederlands’ of ‘Indisch’ werd beschouwd.⁷ Ann Laura Stoler heeft bovendien getoond, voor het negentiende- en twintigste-eeuwse Nederlands-Indië, hoe bestuurders het ‘Europees-zijn’ met grote zorg bewaakten en afgrensden, onder meer via het huishouden, seksualiteit, de opvoeding en de zorg om kinderen. Het idee van Europese superioriteit was

⁵ G.M.J.M. Koolen, *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC* (Kampen 1993); H.E. Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725* (Almelo 1996); H.E. Niemeijer, *Batavia. Een koloniale samenleving in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2005).

⁶ J.G. Taylor, *The Social World of Batavia. Europeans and Eurasians in Colonial Indonesia* (Madison 2009).

⁷ U. Bosma en R. Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003); Engelse uitgave: *Being ‘Dutch’ in the Indies. A History of Creolisation and Empire, 1500-1920* (Singapore 2008).

immers een van de pijlers van de koloniale macht en kon bijvoorbeeld ondermijnd worden door Indo-Europeanen die tot armoede vervielen.⁸ Dit artikel gebruikt die inzichten om te onderzoeken hoe in laat-achttiende-eeuws Batavia taalonderwijs – nauw verweven met opvattingen over beschaving, religieuze zuiverheid en afkomst – werd ingezet om via de jeugd de grenzen binnen de koloniale hiërarchie te bestendigen.

Vroegmoderne koloniale bronnen laten kinderen zelden zelf aan het woord. Wat zij wel rijkelijk documenteren, zijn opvattingen van volwassen mannen over wat kinderen moesten leren: in welke taal, onder welk toezicht, en met welk religieus en maatschappelijk doel. In dit artikel wordt in dat kader onder meer het eerdergenoemde schoolreglement en de catechismus geanalyseerd, beiden gepubliceerd in Batavia aan het einde van de achttiende eeuw.⁹ Dit is aangevuld met bronnen uit het VOC-archief in Den Haag.¹⁰

Dit onderzoek richt zich op een kleine kring van predikanten en bestuurders. De predikanten Theodorus Vermeer (?-1799) en VOC-bestuurder Jacob Cornelis Matthieu Radermacher (1741–1783) gaven als leden van het College van Curatoren en Scholarchen het pro-Nederlandse onderwijsprogramma vorm. Zij waren omringd door collega's als predikant Josua van Iperen (1726–1780), die Nederlands eveneens met beschaving en verheffing verbond.¹¹

Het artikel begint met een schets van de meertalige onderwijspraktijk in Batavia vóór het einde van de achttiende eeuw. Vervolgens analyseert het hoe de Nederlandse taal in de tweede helft van de achttiende eeuw sterker werd verbonden met beschaving, religieuze zuiverheid en koloniale orde. Daarna laat het zien hoe de Curatoren en Scholarchen deze ideeën vanaf 1778 probeerden om te zetten in concreet beleid, en hoe Vermeer en Radermacher dit programma presenteerden aan een geleerd protestants publiek in de Republiek. Vervolgens onderzoekt het wie onder de 'Indische jeugd' werd verstaan en hoe het beleid die jeugd opdeelde en zo koloniale scheidslijnen

⁸ A.L. Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power. Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley, CA 2002). Zie ook: A.L. Stoler, 'Rethinking Colonial Categories. European Communities and the Boundaries of Rule,' *Comparative Studies in Society and History* 31.1 (1989) 134-161.

⁹ Radermacher, *Proeve*; Vermeer, *Kort begrip*.

¹⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oost-Indische Compagnie (1.04.02) (hierna: NA, VOC).

¹¹ W. Peene, *Josua van Iperen (1726-1780). Gereformeerd predikant ten tijde van de Verlichting* (Zoetermeer 2017).

veronderstelde en versterkte. Ten slotte bespreekt het kort de kritiek op het programma en de grenzen waarop de poging tot vernederlandsing in de praktijk stuitte.

Een oudere meertalige praktijk

Batavia was sinds haar stichting in 1619 een uitgesproken meertalige koloniale stad. Het Portugees ontwikkelde zich al vroeg tot een belangrijke omgangstaal in handel, kerk en huishouden, mede door de aanwezigheid en toestroom van *Mardijkers*: vrijgelaten slaafgemaakten en vrije burgers met wortels in het Portugese Rijk. In de achttiende eeuw won ook het Maleis verder terrein, onder meer doordat de herkomst van totslaafgemaakten steeds sterker verschoof naar de Indonesische archipel zelf. De Hervormde Kerk paste zich aan deze realiteit aan. Maleis- en Portugeestalige kerken en scholen overtroffen de Nederlandstalige ruimschoots in aantal en bereik.¹² De Nederlandse taal werd daarentegen vooral gesproken binnen bestuurlijke kringen, de VOC-elite en delen van het kerkelijke leven.

Dat onderwijs, geloofsverspreiding en taalbeleid al vroeg met elkaar verbonden waren, blijkt uit vroege plannen van de Bataviase kerk. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd onderwijs al gezien als een middel om kinderen te vormen in christelijke kennis, zeden en gehoorzaamheid. Zo dacht de koloniale kerkenraad na over prediking, schoolboeken en weerleggingen van de islam in de talen die in de stad werden gebruikt – Portugees, Maleis, en Chinees.¹³

Tegelijkertijd gaf de VOC wel degelijk de voorkeur aan de verspreiding en het gebruik van Nederlands in het onderwijs en legde dat ook vast in allerlei regels. In de Bataviase kerkorde van 1643, een reglement waarin de organisatie van de Hervormde Kerk werd vastgelegd, werd het ambt van de schoolmeester omschreven als een religieuze en morele taak: de ‘jonge jeucht de vreese des Heeren in te scherpen’, leren bidden, zingen, catechiseren

¹² Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 28-30, 38-39; Niemeijer, *Calvinisme en koloniale stadscultuur*, 40-45, 52-55, 104-111; R. Raben, *Batavia and Colombo. The Ethnic and Spatial Order of Two Colonial Cities 1600-1800* (PhD thesis, Universiteit Leiden 1996) 77-88.

¹³ Koolen, *Een seer bequaem middel*, 57-58, 63-64.

en gehoorzaamheid tonen aan ouders, overheden en meesters.¹⁴ Daarna volgden lezen, schrijven en rekenen, alsook de aansporing dat op school geen andere taal dan het Nederlands zou worden gebruikt.¹⁵

Groeneboer laat echter zien dat de praktijk weerbarstig was en dit soort regels maar al te vaak holle frasen bleken te zijn. Het Portugees en het Maleis functioneerden niet alleen als feitelijke voertalen van het stadsleven, maar in veel gevallen ook als die van het onderwijs en de geloofsopbouw. Juist omdat veel kinderen opgroeiden in huishoudens en buurten waarin die talen gangbaar waren, konden kerken en scholen niet eenvoudig om die taalkundige werkelijkheid heen.¹⁶ De sociale vorming van kinderen binnen de koloniale samenleving gebeurde daarom primair via de reeds gangbare stadstalen, in plaats van het Nederlands.

Taal, zuiverheid en beschaving

In de tweede helft van de achttiende eeuw veranderde de betekenis die aan het Nederlands werd toegekend, onder meer door invloeden van ‘Verlichte’ en christelijke ideeën over beschaving, standaardisering van taal, en zendingsidealen. Vanuit deze overtuiging werd het Nederlands nadrukkelijker voorgesteld als taal van beschaving, koloniale orde, en geloofsverspreiding.

Eerder had de VOC bedenkingen bij het verspreiden van de Nederlandse taal, uit vrees dat het beheersen daarvan ook toegang tot gezagsondermijnende kennis zou geven.¹⁷ Dit maakte in de loop van de achttiende eeuw, onder meer onder invloed van verlichtingsdenken, plaats voor het idee dat juist verdere bekwaamheid in het Nederlands een productievere bevolking zou opleveren, ten voordele van de VOC. Het Nederlands werd daarmee niet alleen een bestuurstaal, maar ook een instrument van economische vooruitgang voor de kolonisator.¹⁸

Deze ontwikkeling hing ook samen met de bredere ideologische lading die in deze periode aan taal werd toegekend. In Europa brachten

¹⁴ H.E. Niemeijer en Th. van den End ed., *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791 IV: Inleiding, bijlagen en registers* (Leiden 2018) 123.

¹⁵ Niemeijer en Van den End, *Bronnen betreffende Kerk en School IV*, 123-124.

¹⁶ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 41-51, 87-88, 465-466.

¹⁷ Ibidem, 50, 88.

¹⁸ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 54-67, 88; Taylor, *The Social World of Batavia*, 83-84.

taalkundige geleerden steeds meer hiërarchie aan binnen en tussen talen, tussen zogenaamde hoge en lage vormen, en tussen zuivere en gemengde taal. De geleerde Lambert ten Kate (1674-1731) had het zelfs over de ‘beschaving der talen.’¹⁹ Die manier van denken werkte door in de koloniale taalkunde. De predikant en Bijbelvertaler George Henrik Werndly (1693/1694-1744) paste vergelijkbare criteria toe op het Maleis en onderscheidde hogere vormen, zoals boek- en hoftaal, van het lage, gemengde en veranderlijke markt-Maleis. ‘Lagere’ taalvormen werden bekritiseerd omdat ze te veel ruimte zouden bieden voor lokale religieuze begrippen en associaties, waardoor begrippen uit de Bijbel ontheiligd zouden worden. Taalzuiverheid was daarom niet alleen een grammaticale of stilistische kwestie, maar raakte ook aan ideeën over beschaving en religie: vraagstukken zoals welke taal ‘ontwikkeld’ en ‘beschaafd’ genoeg was voor Bijbelvertaling, onderwijs, geloofsverspreiding, en zuiverheid van geloof.²⁰

Een belangrijke sleutelfiguur in het denken over de koloniën in de late achttiende eeuw was Petrus Hofstede (1716-1803). In zijn geschriften over de koloniale kerk nam hij een ambivalente positie in. Hij benadrukte dat Nederlandse predikanten en ander kerkelijk personeel zich in lokale talen en gebruiken moesten verdiepen om het geloof te kunnen verspreiden. Tegelijkertijd betreurde hij de gebrekkige kennis van het Nederlands onder de koloniale bevolking en stelde hij dat het aanleren van die taal allerlei voordelen zou opleveren, zowel voor hun kennis als voor de ‘beschaving’ van hun zeden.²¹ Daarmee verbond Hofstede de Nederlandse taal expliciet aan het beschavingsideaal, ook al bleef hij daarnaast het belang van het Maleis, het Javaans en andere lokale talen benadrukken.

In Batavia werd dat ambivalente uitgangspunt overgenomen en aangescherpt. De kerkenraad reageerde in 1777 intern op de publicaties van Hofstede. De predikant Theodorus Vermeer stelde daarbij dat Hofstede zelf nooit in de koloniën was geweest en daarom onvoldoende kennis had van de lokale omstandigheden. Wel erkende hij het gebrek aan Nederlandse

¹⁹ L. de Vries, Newton Goes East. Natural Philosophy in the First Malay Grammar (1736) and the First Malay Bible (1733), *The Bible Translator* 69.2 (2018) 217.

²⁰ De Vries, ‘Newton Goes East’; A. van der Meer, *Colonial Calvinism. Colonial Ideologies of Dutch Clergymen in Batavia, ca. 1700-1850* (PhD thesis, Universiteit Leiden 2025) 177-178.

²¹ Petrus Hofstede, *Oost-indische kerkzaken, zoo oude als nieuwe* (Rotterdam 1779) 224-229.

taalvaardigheid onder de lokale bevolking als een groot probleem voor de verspreiding van het geloof.²²

Bovendien is het opvallend wie in die redenering verantwoordelijk werd gehouden voor de gebrekkige Nederlandse taalvaardigheid in Batavia. Volgens Vermeer waren vrouwen en slaafgemaakten mede schuldig aan de geringe verspreiding van de Nederlandse taal en cultuur en aan het verval van normen en waarden.²³ Hij verwees daarbij waarschijnlijk naar de praktijk dat kinderen van (Indo-)Europeanen vaak opgroeiden in huishoudens waarin lokale vrouwen en huisslaven een groot deel van de dagelijkse opvoeding verzorgden, die plaatsvond in het Portugees en het Maleis.²⁴ Hier raakt Vermeers discours over het gebruik van de Nederlandse taal aan bredere zorgen over culturele en etnische vermenging, huishoudelijke orde en – in toenemende mate – afgrenzing van datgene wat als Nederlands kon worden beschouwd.²⁵

Vermeer was niet de enige predikant die zich over het Nederlands uitsprak. Ook predikant Josua van Iperen uitte zijn zorgen in 1780 in zijn gepubliceerde inaugurele rede in Batavia. Hij klaagde daarin dat de Bataviase burgers met hun slaafgemaakten vooral ‘Maleitsch of Portugeesch, en dat nog zeer gebrekkig’ spraken. Daarom riep hij op om ten minste ‘die schoone, die zuivere taale’ – het Nederlands – te leren.²⁶ In deze redenering werd het Nederlands dus niet alleen nuttig geacht, maar ook schoon, verheffend en normatief.

Zodoende verschoof het intellectuele klimaat zich in Batavia in de tweede helft van de achttiende eeuw. Er werden voorstellen gedaan om van een oudere, pragmatisch meertalige praktijk naar een expliciet pro-Nederlands beschavingsproject te gaan. Beschaving, geloofsverspreiding en koloniale belangen werden gekoppeld aan het Nederlands. Ook ging het om het behouden en bevorderen van datgene wat als Nederlands kon worden beschouwd, op het gebied van taal, cultuur, en – zoals later in dit artikel zal blijken – op het gebied van etniciteit.

²² J.C. Neurdenburg, *De christelijke zending der Nederlanders in de 17e en 18e eeuw* (Rotterdam 1891) 93-102.

²³ Neurdenburg, *De christelijke zending*, 100-101.

²⁴ Taylor, *The Social World of Batavia*, 57-60, 79-84.

²⁵ Van der Meer, *Colonial Calvinism*, 135-136.

²⁶ Josua van Iperen, *Intrede te Batavia, nevens eene inleidings-redevoering tot de openbaare lessen over de nysbegeerte en fraaije letteren* (Amsterdam 1780) 90-91.

Curatoren en Scholarchen: pro-Nederlands taalbeleid

De institutionele uitwerking van dit nieuwe taal- en beschavingsdenken kreeg vorm in 1778, toen in Batavia het College van Curatoren en Scholarchen werd belast met de uitvoering van dit beleid. In dit college zaten onder anderen de bestuurder Radermacher en de predikant Vermeer. Beiden formuleerden het doel van dit college in termen die de inzet van hun voorgestelde beleid goed samenvatten: vernederlandsen, beschaven en het geloof verspreiden. Al deze pijlers werden hierdoor zohaast als synoniemen beschouwd.²⁷ Radermacher benadrukte daarnaast ook dat goed onderwijs de staat ten goede zou komen.²⁸

De voorstellen van Curatoren en Scholarchen waren ingrijpend. Het Nederlands moest de primaire taal van alle scholen worden. Lokale leermeesters en krankbezoekers (hulppersoneel van de kerk), die doorgaans vooral Maleis of Portugees spraken, zouden door predikanten in het Nederlands worden onderwezen, om vervolgens zelf hun leerlingen die taal aan te leren. Hiervoor werden regelmatig bijeenkomsten in de kerkenraadskamer georganiseerd. Daarnaast stelde het VOC-bestuur een fonds beschikbaar om prijzen uit te reiken aan kinderen en leermeesters die goede voortgang maakten in het Nederlands. Leerlingen kregen boeken als beloning, en leermeesters zilverstukken.²⁹ Kinderen werden op zondagen verplicht de Nederlandstalige preek bij te wonen. Curatoren en Scholarchen kregen verder de opdracht Nederlands-Portugese en Nederlands-Maleise woordenboeken, een catechismus, een schoolreglement en andere Nederlandstalige schoolboeken samen te stellen. Vermeer nam de catechismus voor zijn rekening, en Radermacher zou het schoolreglement publiceren.³⁰

Volgens het schoolreglement moesten schoolmeesters ‘der Nederlandsche taalkundig zyn’ en door een onberispelijk gedrag goede hoop geven dat zij de hun toevertrouwde jeugd ‘den zuiveren Godsdienst’ zouden leren. In het reglement werd vervolgens bepaald dat zij ‘alle de Kinderen, en Slaven van Christenen’ de Nederlandse taal moesten aanleren, aanvankelijk door Maleise en Portugese woorden naar het Nederlands te vertalen en omgekeerd, en daarna te beletten ‘dat er geen andere taal, dan de

²⁷ *Boekzael der geleerde wereld* (1779) 633-634, 640.

²⁸ Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, inleiding, A2.

²⁹ *Boekzael der geleerde wereld* (1782) 95-96.

³⁰ Van der Meer, *Colonial Calvinism*, 139-140.

Nederduitsche van dezelfde gesproken worde.³¹ Niet alleen in de les, maar ook in de informele omgang tussen kinderen moest het Nederlands de norm worden. In aansluiting daarop moesten de schoolmeesters er zelfs op toezien welke taal tijdens de speeltijd werd gesproken. Curatoren en Scholarchen wilden dus niet slechts betere schoolprestaties of ordelijker catechese; zij probeerden de dagelijkse taalpraktijk van Batavia te hervormen via de jeugd.³²

Geleerde netwerken en publieke zelfpresentatie

Het pro-Nederlandse programma was niet alleen op de Bataviase klaslokalen gericht; het werd ook nadrukkelijk aan een burgerlijke publiek in de Republiek gepresenteerd. Een belangrijk medium daarvoor was de *Boekzael der Geleerde Wereld*, een in de achttiende eeuw breed gelezen, protestants en geleerd tijdschrift in de Republiek waarin kerkelijk, academisch en maatschappelijk nieuws circuleerde.³³ De VOC had tot die tijd een sterke censuur op (kerkelijk) nieuws om informatie niet in de handen van buitenlandse concurrentie te laten vallen.³⁴ Desondanks publiceerden Vermeer en Radermacher in 1779 een uitgebreid artikel in de *Boekzael*, en maakten zelfs gewag van:

eene opzettelyke verstandhouding met de uitgeevenen der maandelyksche Boekzaal (...), om in dat alom bekend tydschrift den staat van den Christen-godsdiens en al wat daar betrekking toe heeft, door echte berichten voor Neerlands oog te doen stellen, en gaf daar informatie over verspreiding van Nederlands onder Christenen, heidenen en Mohameddanen (...).³⁵

In hun artikel in de *Boekzael* stelden zij het College van Curatoren en Scholarchen voor als een instelling die niet alleen ‘onze Christelyke jeugd’

³¹ Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, schoolreglement hoofdstuk 3, § VII.

³² Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, byvoegsel tot het schoolreglement, § VIII.

³³ I.B. Leemans en V. Franke, ‘De Boekzaal der geleerde wereld. Spin of vlieg in eigen netwerk?’ in: H. Bots en S. Levie ed., *Periodieken en hun kringen. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen* (Nijmegen 2006) 107-124.

³⁴ A.M. Zuiderweg, ‘Nieuwsgaring in Batavia tijdens de VOC’, *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 28 (2010) 108-126: 109-110.

³⁵ *Boekzael der geleerde wereld* (juni 1779) 633.

beter in de ware beginselen van de godsdienst moest onderwijzen, maar door de verspreiding van het Nederlands ook ‘Heidenen en Muhamedanen’ tot kennis van de Verlosser kon brengen.³⁶ Vermeer en Radermacher deden later in de Boekzael uitgebreid verslag van hun plannen, en presenteerden het als een succesverhaal.³⁷

De keuze voor de Boekzael was weloverwogen. Zoals beargumenteerd in een eerdere publicatie waren Vermeer en Radermacher actief in geleerde en wetenschappelijke netwerken die kolonie en metropool met elkaar verbonden, en ging het hen ook om status, erkenning en aansluiting bij de Verlichte idealen van geleerde heren in de Republiek.³⁸ Radermacher was bijvoorbeeld een oprichter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en eerder in het bestuur van de Hollandse Maatschappij der Wetenschappen. Ook predikanten Vermeer en Van Iperen waren lid van dergelijke genootschappen en functioneerden in geleerde netwerken. Hun taalbeleid was dus niet alleen een lokale schoolhervorming, maar ook een vorm van publieke zelfpresentatie: Batavia werd aan ‘Neerlands oog’ voorgesteld als een koloniale stad waarin kerkelijke en bestuurlijke elites via onderwijs en de Nederlandse (geciviliseerde) taal aan beschaving werkten.³⁹

De publicaties van beide hoofdpersonen laten zien vanuit welk perspectief hun beleid werd vormgegeven. Radermachers *Proeve tot de opvoeding van een jongman van geboorte* (1783) is strikt genomen geen schoolreglement, maar een verlicht traktaat over de vorming van een jongeman van stand die tot het ‘Staats-bestuur’ werd opgeleid. Deze werd geschreven voor zijn eigen zoon, met verwijzingen naar het Romeinse voorbeeld en naar verlichte denkers als Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780) en Johann Heinrich Samuel Formey (1711-1797). Het eigenlijke schoolreglement voor de Bataviase jeugd is daaraan als bijlage toegevoegd.⁴⁰ Vermeers *Kort begrip* (1778) was een Nederlandstalige, vraag-en-antwoord-catechismus die opviel door een verlichte toon en het weglaten van leerstukken als de predestinatie. Juist daarom werd het werk in de Republiek bekritiseerd als onrechtzinnig – er

³⁶ Ibidem, 633-634, 640.

³⁷ *Boekzael der geleerde wereld* (juli 1782) 95-96.

³⁸ A. van der Meer, ‘Oude elites, verlichte netwerken, vrome kennis’, 317-334.

³⁹ Van der Meer, *Colonial Calvinism*, 132-147.

⁴⁰ Radermacher, *Proeve*.

werd zelfs gesproken van ‘remonstrantische gevoelens’ – terwijl Vermeer volhield enkel algemeen aanvaarde geloofswaarheden te willen overdragen.⁴¹

De ‘Indische jeugd’: koloniale scheidslijnen en stratificatie

Nu het beleid en zijn voornaamste pleitbezorgers in beeld zijn gebracht, kan een belangrijke vraag scherper worden gesteld: wie werden er eigenlijk bedoeld met de ‘Indische jeugd’, en op welke kinderen richtte dit beleid zich? De aanduiding ‘Indisch’ is aan de bronnen zelf ontleend - Vermeers catechismus was immers ‘tot gebruik der Indische jeugd’ opgesteld.

In de latere koloniale periode kreeg ‘Indisch’ ook sterker een sociale en etnische betekenis, maar in de achttiende eeuw was dit nog geen vaste categorie. In veel gevallen betekende het eenvoudig: behorend tot de Oost-Indische context. Zo werd ook de Hervormde Kerk onder de VOC aangeduid als de *Indische Kerk*. Zoals Bosma en Raben hebben benadrukt, kon ‘Indisch’ als groepsaanduiding zowel koloniaal als mesties (van gemengde afkomst) betekenen, maar zulke betekenissen waren niet stabiel of uniform. Netwerken, lokale worteling, juridische positie, cultuur en familiegeschiedenis wogen vaak zwaarder dan een scherpomlijnde etniciteit. Bovendien veranderde de betekenis van de term door de tijd heen.⁴²

In eerste instantie laat ‘Indische jeugd’, zoals Vermeer de term gebruikte, zich dan ook breed lezen: de gehele jeugd van Batavia. Juist de concrete uitwerking van het beleid maakt echter duidelijk dat die jeugd allerminst als één groep werd behandeld. Binnen de brede aanduiding werden kinderen voortdurend onderscheiden naar religie, juridische status en afkomst.

Het schoolreglement richtte zich op ‘alle de Kinderen, en Slaven van Christenen’.⁴³ Die formulering is veelzeggend. Het beleid betrof dus niet alleen vrije schoolkinderen, maar ook slaafgemaakten binnen christelijke huishoudens. Juist daarin zagen hervormers als Vermeer een probleem. In Batavia groeiden kinderen van Europese en Indo-Europese huishoudens vaak op in een omgeving waarin Aziatische vrouwen, voedsters en huisslaven

⁴¹ Van der Meer, 140-141. De kritische recensie verscheen in: *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* (Rotterdam 1781) 161-162.

⁴² Bosma en Raben, *De oude Indische wereld*, 9-13, 27-36.

⁴³ Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, schoolreglement hoofdstuk 3, § VII; byvoegsel, § I.

een grote rol speelden in dagelijkse verzorging en socialisatie, en waarin het Portugees en het Maleis omgangstalen waren. Voor de hervormers betekende dit dat christelijke kinderen, van wie velen direct of indirect met de Europese koloniale gemeenschap verbonden waren, dreigden op te groeien buiten de taal die zij met geloof, orde en beschaving associeerden. Daarom zouden de slaafgemaakte opvoeders ook het Nederlands moeten leren.

Het 'Byvoegzel tot het Schoolreglement' maakte de interne ordening op de scholen expliciet: christenkinderen moesten worden afgezonderd van 'Chinezen, Mahomedanen en Slave-Kinderen', die ieder in afzonderlijke groepen werden geplaatst.⁴⁴ Bovendien dongen leerlingen alleen binnen hun eigen groep om de ereplaatsen, en werd de hiërarchie ook disciplinair gehandhaafd: wie zich misdroeg kon naar een lagere klas worden teruggezet, 'zelfs onder de Slave Kinderen.'⁴⁵ Op deze manier werd ook in dit beleid tot uitdrukking gebracht wie waar stond in de koloniale hiërarchie.

Daarmee was het programma niet exclusief gericht op kinderen met een Europese of christelijke achtergrond. Een besluit van de Gouverneur-Generaal en Raad van Indië uit 1779 maakt duidelijk dat 'om het Christendom uit te breiden' ook islamitische en Chinese ouders hun kinderen kosteloos konden laten leren lezen, schrijven en cijferen in het Nederlands. Volgens dezelfde bron had dit geleid tot ongeveer twintig leerlingen, die weliswaar nog niet tot de christelijke godsdienst waren bekeerd, maar wel 'in de boeken van dien' leerden lezen.⁴⁶ Taalonderwijs fungeerde hier dus ook als missionair lokmiddel voor niet-christelijke kinderen.

Hoe gelaagd die schooljeugd was, blijkt ook uit de telling die Vermeer en Radermacher in 1782 in de *Boekzael* publiceerden: van de 666 leerlingen waren 476 vrije christenen, 56 jongelingen in VOC-dienst, 40 Chinezen en 94 'Mahomedanen en Slave Kinderen'.⁴⁷ De grote meerderheid bestond dus uit vrije christelijke kinderen en jongeren in dienst van de Compagnie. Kennelijk lag de kern van het vernederlandsingsproject bij jeugd die al binnen het bereik van kerk en VOC viel. Tegelijk werden Chinese, islamitische en slavenkinderen meegeteld, wat duidt op de bredere missionaire reikwijdte van het programma. De 'Indische jeugd' was dus

⁴⁴ Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, byvoegsel, § I.

⁴⁵ Radermacher, *Proeve*, schoolreglement § XII, en byvoegsel, § I.

⁴⁶ NA, VOC, inv. nr. 3503, fol. 1646-1648.

⁴⁷ *Boekzael der geleerde wereld* (juli 1782) 95-96.

tegelijk een christelijke en waarschijnlijk ‘Europese’ koloniale kernpopulatie én een bredere, hiërarchisch geordende schooljeugd.

Bovendien beperkte het pro-Nederlandse taalbeleid zich niet tot de reguliere compagniescholen. In Radermachers schoolreglement worden ook de ‘Meesters van het Wees- en Arm-huis’ genoemd, naast die van de Compagniesscholen en de vrije scholen.⁴⁸ Zij vielen dus binnen hetzelfde hervormingsregime. In het reglement van het weeshuis uit 1786 stond tevens vermeld dat schoolmeesters de taak hadden om de weeskinderen:

zo veel doenlyk [te] gewinnen aan het spreken der Nederduytsche Taal, op dat zy met des te meer Nuttigheyd en Stigting de openbaare Prediking in de Hollandsche Kerk mogen bywoonen.⁴⁹

Zoals ik elders heb betoogd, poogde de diaconie in de tweede helft van de achttiende steeds nadrukkelijker om koloniale ‘etnische’ grenzen via kinderen te bewaken; in dit artikel betoog ik dat het taalbeleid bij die opkomende praktijk aansloot.⁵⁰ De diaconie ontfermde zich al langer over ‘christelijke’ weeskinderen, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw werd de afstamming van deze kinderen explicieter een punt van bestuurlijke zorg. Een plakkaat van het VOC-bestuur in 1766 bepaalde dat voortaan slechts kinderen ‘uit Europeesch bloed afkomstig, doch geen andere’, aan de diakenen moesten worden overgeleverd om te worden opgevoed en onderwezen in het weeshuis.⁵¹ Zulke kinderen vormden een bijzondere categorie: zij waren verbonden met Europese afstamming, en konden daarom niet eenvoudig buiten de christelijke koloniale gemeenschap worden gelaten – waar zij door hun lokale moeder, vaak islamitisch, zouden worden opgevoed.

Het Nederlands leren was dus een manier om ook die kinderen in de kolonie te verbinden aan de Hollandse kerk, de VOC-orde en aan een

⁴⁸ Radermacher, *Proeve*, ongenummerd, schoolreglement, § XI. Compagniesscholen waren door de VOC ondersteunde scholen; vrije scholen waren particuliere scholen waarvan de meesters geen vast inkomen van de VOC ontvingen. Zie: Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 56, noot 38.

⁴⁹ NA, VOC, inv. nr. 3713, fol. 2892: reglement weeshuis 1786, § VII.

⁵⁰ A. van der Meer, “‘Uit Europeesch bloed afkomstig’”. “Ras”, religie en controle in het achttiende-eeuwse weeshuis van Batavia’, *De Achttiende Eeuw* 57 (2025) 99-117.

⁵¹ NA, VOC, inv. nr. 8047, fol. 447; J.A. van der Chijs ed., *Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek, 1602-1811* (hierna: NIP) VIII (Den Haag 1885-1900) 111.

Nederlandse beschavingsnorm. Vooral bij christelijke kinderen, en kinderen die ‘gemengd’ en in die betekenis ‘Indisch’ waren, ging het om binding en afgrenzing: zij moesten niet afdrijven naar een meertalige, lokale cultuur met vreemde geloven, maar sterker worden gevormd naar wat hervormers als Nederlands, Nederlands Hervormd en beschaafd beschouwden.

Tegen het einde van deze periode zijn er bovendien aanwijzingen dat ‘Indisch’ niet langer alleen ‘van de Oost’ betekende, maar ook onderscheidend kon worden gebruikt. In een gedrukt biljet van de Hoge Regering uit 1785, dat opriep tot financiële ondersteuning van een nieuw opgericht Marine-school te Samarang, was het oogmerk om ‘die geene van de Nederlandsche en Indische Jeugd, voor wien anders geene gelegenheid is geweest’ op te leiden tot ‘nuttige Leeden der Maatschappy’.⁵² Dat betekent niet dat ‘Indisch’ al een scherpomlijnde categorie was. Wel suggereert het dat er een verschil werd gemaakt tussen ‘Indische’ en ‘Nederlandsche’ jeugd in de koloniën.

Deze gelaagdheid krijgt betekenis tegen de achtergrond van de samenleving die de historici Taylor en Stoler hebben beschreven. In de VOC-periode was Batavia een stad waarin Europese mannen, Aziatische en Indo-Europese vrouwen en tot slaaf gemaakten samenleefden en het Portugees en Maleis de omgangstalen waren.⁵³ In zo'n wereld was ‘Nederlandsheid’ geen gegeven, maar iets wat via de jeugd moest worden gevormd, en nog niet duidelijk etnisch afgegrensd was. Daarmee loopt het pro-Nederlandse taalbeleid vooruit op de dynamiek die Stoler voor het latere, geracialiseerde Nederlands-Indië analyseerde, waarin ‘Europees-zijn’ cultureel en raciaal werd afgegrensd tegen het gemengde, het lokale en het ‘gevaar’ van *métissage* (seksuele relaties tussen witte en niet-witte partners).⁵⁴ Vermeers verwijt dat vrouwen en slaafgemaakten verantwoordelijk waren voor het verval van taal en zeden onder Europese kinderen past naadloos in dat patroon. Stolars analyses betreffen de moderne, geracialiseerde koloniale staat van de late negentiende en twintigste eeuw. Het vernederlandsingsproject aan het einde van de achttiende eeuw kan daarom het best worden begrepen als een vroege episode in de langere geschiedenis waarin het begrip ‘Indisch’ – en daarmee

⁵² NA, VOC, inv. nr. 3682, fol. 1358.

⁵³ Taylor, *The Social World of Batavia*.

⁵⁴ A.L. Stoler, ‘A Sentimental Education. Native Servants and the Cultivation of European Children in the Netherlands Indies’ in: L.J. Sears ed., *Fantasizing the Feminine in Indonesia* (Durham, NC 1996) 71-91.

de grenzen van ‘Nederlandsheid’ – geleidelijk hun latere, scherpere betekenis kregen.

Kritiek en grenzen van het programma

Hoewel het koloniale onderwijs- en taalbeleid van Vermeer en Radermacher als een succesverhaal werd gepresenteerd, bestond er ook kritisch geluid tegen. De felste tegenstem kwam van Hermanus Wachter (1744-1805), predikant in de Maleistalige kerk, die in 1783 in een publicatie terugblikte op de gebeurtenissen in Batavia.⁵⁵ Volgens Wachter werd het pro-Nederlandse beleid vooral gedragen door predikanten uit de Nederlandstalige kerken, waarmee hij suggereerde dat zij ver af stonden van de dagelijkse werkelijkheid van lokale Portugees- en Maleistalige christenen.⁵⁶ Zijn bezwaar was niet alleen principieel, maar ook praktisch: volgens hem werd het geloof niet gediend door een taalbeleid dat de bestaande talen van de lokale kerkelijke gemeenschap negeerde.

De praktijk bleek inderdaad weerbarstig. Zoals Groeneboer heeft laten zien, werden delen van het programma al snel teruggedraaid, en in 1786 onder gouverneur-generaal Willem Alting (1724-1800) uiteindelijk geschrapt. Er waren te weinig schoolmeesters, leermeesters en krankbezoekers die het Nederlands voldoende beheersten om de taal aan kinderen door te geven, terwijl het Portugees en het Maleis alomtegenwoordig bleven in lokale huishoudens, kerken en scholen. Groeneboer karakteriseert de toestand van het Nederlands in laat-achttiende-eeuws Batavia zelfs als op de rand van uitsterven.⁵⁷

De bezwaren van Wachter waren niet slechts het verzet van een tegenstander, maar brachten een zwakte aan het licht die ook uit de uitkomst zelf spreekt. Portugees en Maleis waren te stevig geworteld in de oude Indische wereld. Het programma van Curatoren en Scholarchen maakte zichtbaar hoe ver de ambities van ‘Verlichte’ koloniale hervormers konden reiken, maar ook waar hun grenzen lagen

⁵⁵ Hermanus Wachter, *Adres, het welk aan het ... Synode van Noord-Holland, dat in dezen jaare te Haarlem zal gehouden worden, staat overgegeven te worden* (Amsterdam 1783).

⁵⁶ Wachter, *Adres*, 70.

⁵⁷ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 65-67.

Conclusie

De poging om de ‘Indische jeugd’ te vernederlandsen toont aan dat jeugd in laat-achttiende-eeuws Batavia geen neutrale levensfase was, maar een belangrijk aangrijpingspunt van koloniale hervorming. Al langer werden school, catechese en diaconale zorg gebruikt om kinderen te vormen in geloof, gehoorzaamheid en sociale orde. Nieuw was dat zelfbewuste, verlichte elites, die via tijdschriften als de *Boekzaal* zichzelf en hun kolonie aan een geleerd publiek in de Republiek presenteerden als dragers van beschaving, nu een grootschalig project opstartten om van het Nederlands de normatieve opvoedings- en beschavingstaal te maken. Het Nederlands moest niet alleen kennis overdragen, maar ook het juiste geloof, morele orde en de koloniale hiërarchie ondersteunen.

Daarmee was dit programma meer dan een schoolhervorming. De ‘Indische jeugd’ werd expliciet tot object van beleid gemaakt: als doelgroep van Nederlandstalig onderwijs, als publiek van een nieuwe catechismus en als onderwerp van schooldiscipline. De kern van dit beleid lag bij kinderen die al binnen het bereik van kerk en VOC vielen, maar die volgens de hervormers sterker aan het Nederlands, de Hervormde Kerk en een Nederlandse beschavingsnorm moesten worden gebonden. Tegelijk was het project niet exclusief: ook Chinese, islamitische en slaafgemaakte kinderen konden via onderwijs en taal binnen het bereik van de gereformeerde kerk worden gebracht, zij het in een duidelijk onderscheiden en ondergeschikte positie.

Juist daarin ligt het belang van deze casus. In een stad waarin Portugees en Maleis diep waren ingebed in huishouden, kerk en school, was Nederlandsheid geen vanzelfsprekend gegeven. Zij moest worden aangeleerd, bewaakt en institutioneel ondersteund. Via schoolbank, catechismus, morgengebed, kerkgang en weeshuis probeerden Bataviase elites kinderen te verbinden aan de Nederlandse taal, de Hollandse kerk en een hiërarchisch geordende koloniale gemeenschap. Het beleid laat bovendien zien dat kinderen met Europese afstamming een bijzondere zorg vormden: zij moesten toebehoren aan dat wat als ‘Nederlands’ gold.

Tegelijk toonde het programma de grenzen van die ambitie: het botste op een meertalige werkelijkheid die zich niet eenvoudig liet herscheppen. Om die reden werd aan het einde van de achttiende eeuw grotendeels geschrapt. Toch was het laatste woord daarmee nog niet gesproken. Deze casus kan worden gezien als een vroege episode in een langere geschiedenis waarin taal, jeugd, beschaving en koloniale

categorisering met elkaar verbonden raakten, en vond in de negentiende eeuw een echo in de juridische indeling van de bevolking in Europeanen, Vreemde Oosterlingen, en Inlanders – en het oprichten van verschillende scholen voor die groepen – alsook in de nadere invulling van de term ‘Indisch.’ In dat licht was de vernederlandsing van de ‘Indische jeugd’ geen geïsoleerd experiment. Het was een moment waarop de Bataviase schoolbanken, nog aftastend en lang voordat die categorieën uitgekristaliseerd raakten, mede bepaalden wie als ‘Nederlands’, ‘Indisch’ en ‘lokaal’ zou gelden.